

ЕКОНОМІЧНИЙ ІНДИВІДУАЛІЗМ У СТРУКТУРІ ЕКОНОМІЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ *Economic individualism in the economics' mentality structure*

Питання вивчення основних рис економічної ментальності людини та суспільства передбачає з'ясування суттєвих принципів й ознак соціально-економічної поведінки людини у суспільстві. Соціально-економічна поведінка, що є системою взаємопов'язаних дій, які чинять люди у соціальній та економічній сферах суспільства під впливом власних та групових економічних інтересів задля задоволення своїх потреб [1], виступає як сукупність багатьох її різновидів: господарська, професійно-трудова, підприємницька, інноваційна тощо. При цьому поведінковий феномен так чи інакше базується, або спирається, на локальну дію особи у певних соціально-економічних ситуаціях. Чи така локальна дія відповідає засадам принципу економічного індивідуалізму як принципу організації суспільства? Який статус посідає принцип економічного індивідуалізму в структурі економічної ментальності?

Однією із найфундаментальніших характеристик та найсуттєвіших принципів конституювання економічної ментальності є та має бути економічний індивідуалізм. Він займає провідне місце при не стільки формалізованих типологіях економічної поведінки, скільки при змістовному її аналізі.

Що є "індивідуалізм"? Якою є його природа?

Індивідуалізм відомий з прадавніх часів. Як правило, як негативна риса окремої людини. Пізніше він стає синонімом до суб'єктивізму, номіналізму, егоїзму, анархізму. Усі ці напрямки теоретичної соціальної думки (як і якості та стани, з яких вони виходять) роблять самоціллю життєвих процесів, людської діяльності окрему людину у протизагальному цінностям, у яких самоціллю є група, колектив, суспільство. І лише пізніше індивідуалізм із синоніма перетворюється на феномен, на самостійний напрямок соціальної думки. Причина цього – об'єктивна, бо індивідуалізм стає неодмінним атрибутом суспільної реальності. Індивідуалізм – це питання про адекватність окремої людини середовищу її життєдіяльності.

Індивідуалізм (від франц. *individualisme*, від лат. *individuum* - неподільне) – це принцип, згідно з яким стверджується первинність та пріоритетність індивідуума. Це – тип світогляду, в основі якого лежить протиставлення окремого індивідуума суспільству. Індивідуалізм – світоглядна орієнтація, ядром якої є принцип свободи індивіда, що реалізується в усіх сферах життя (наприклад, у політиці – у формі демократії, що представляє собою індивідуалізм політичної свободи й права; в економіці – у вільному приватному підприємництві тощо). Термін "індивідуалізм" постраждав, мабуть, щонайбільше у порівнянні з іншими термінами соціальної філософії та соціології. Ним часто зловживали, неправильно використовували, викривлено розуміли. Інтелектуальна традиція, яка запровадила у соціальну філософію так званий принцип методологічного індивідуалізму, почалась з Дж.Локка, Б.Мандевіля, Д.Юма, Ж.-Ж.Руссо і інших; у повну силу він вперше заявив про себе у працях Дж.Такера, А.Фергюсона, А.Сміта, Е.Бьорка, А. де Токвіля й інших [2]. А.Токвіль, наприклад, визначає індивідуалізм як «зважене та спокійне почуття, яке спонукає громадянина ізолювати себе від маси собі подібних і, створивши для себе таким способом маленьке суспільство, перестати непокоїтися про усе суспільство в цілому» [3].

В енциклопедичній літературі розрізняють індивідуалізм теоретичний і практичний: теоретичний – визнання самостійного існування індивідуальних психічних одиниць, що не поглинаються і не знищуються загальним світовим цілим у тій чи іншій його формі (типовим представником таких поглядів в філософії можна вважати Лейбніца з його монадологією); практичний – взагалі твердження та відстоювання людської індивідуальності проти різних природних й історичних груп і установ, які можуть її придушувати. У більш вузькому сенсі індивідуалізм означає свідоме прагнення (що зводиться у більш-менш послідовну доктрину) до того, щоб одиничні людські істоти стали безумовними господарями свого життя, зі звільненням їх від усіляких примусових суспільних зв'язків.

Стосовно негативного боку індивідуалізму – який, начебто, є, – він йде від непорозуміння. Колективність, суспільність є невід'ємною властивістю людини як такої; люди ніколи не існували й не можуть існувати у вигляді окремих ізолюваних істот. Індивідуалізм – це інше: концептуальний принцип розуміння (й описування) людини у суспільному цілому, коли місце та роль конкретного індивіда у системі взаємовідносин людини із суспільством та доцільному функціонуванні такої системи визначаються виходячи із принципу індивідуалізму.

Таким чином, немає жодних підстав протиставляти індивідуальний елемент суспільному як два ворожі й такі що виключають один одного начала. Індивідуалізм (як і колективізм) – це моделі взаємодії людини та суспільства. Індивідуалізм – це тип соціальної поведінки, форма соціальної адаптації людини; один з принципів організації й самоорганізації життя індивіда у суспільстві, за яким стоять історичні, соціокультурні й інші, а перш за все економічні чинники розвитку людства.

На засадах «розуміння історією свободи як індивідуалізму» (М.Бердяєв) сучасною західною соціальною думкою будуються узагальнені моделі тлумачення людини, а, отже, і моделі її ментальності.

Європейська культурна традиція тлумачить західну ментальність як індивідуалістичну. Вчинки людини пояснюються «зсередини», вирішальне значення надається індивідуальним мотивам вчинку, реалізації людиною в світі своїх інтересів й принципів. Навпаки, східна ментальність є неіндивідуалістичною. Східна людина реалізує себе лише в нерозривній системі «Я – інші», її «інтересом» є збереження своєї ідентичності, приналежності до групи, збереження гармонії зі світом, а не протиставлення себе йому. Тобто людство має різні підходи до розуміння індивідуальності людини, різні моделі «спілкування» людини зі світом, різні форми ментальності.

Чим відрізняється індивідуалізм від неіндивідуалізму?

Історично общинна (колективістська) свідомість була першою і довгий час єдиною формою свідомості (й ментальності) людства. Це «був, якщо так можна сказати, колективний індивідуалізм, який підготував шлях до відомого зараз справжнього індивідуалізму» (А. де Токвіль) [4]. З розкладанням первісного суспільства змінюється індивідуальна свідомість, уже індивідуальний розум відшукує відповіді на різноманітні запитання життя. Людина перестає бути членом тільки родової общини, вона стає і членом суспільства, тобто державних, виробничих, соціальних ієрархій; пізніше часткою й носієм ринкових відносин. Останнє, разом з плином господарської історії Заходу, спричиняє становлення та розвиток основних рис й особливостей економічної ментальності. За Нового часу виникає таке «Я» людини, яке розуміється виходячи з принципу індивідуалізму. Людина є вільною вибирати собі спосіб життя, спосіб мислення, спосіб відчуження, спосіб вірування, спосіб одягання, спосіб харчування тощо.

Принцип індивідуалізму як принцип організації суспільної реальності стає основним змістом соціологічних концепцій. М.Вебер, зокрема [5], виникнення промислової епохи, становлення економіки у власному сенсі цього слова, народження цивілізованого типу "економічної" людини (який на рівні певного культурного архетипу отримав вигляд соціально-економічної фігури підприємця), – а отже й засади формування економічної ментальності, – пов'язує із ствердженням історико-культурного, і значить й економічного індивідуалізму. За умов постановки принципу індивідуалізму, – коли санкціонується новий тип людини, що зацікавлена самостійно стверджувати себе в світі й суспільстві, здатна боротися за своє місце у житті, – вперше формується підприємницьке середовище, народжується сам "підприємницький дух" та економіка як сфера життєдіяльності людини, схвалюється господарська етика індивідуальної праці, приватної ініціативи й особистої відповідальності, що є колосальним вивільненням "економічної" активності людини.

Людина повинна самостверджуватися у своїй діяльності та у її результатах, повинна бути активною у світі й суспільстві, інакше вона буде нічим. Успіх (перш за усе, у матеріальному, грошовому вираженні) є критерієм й свідченням того, що людина на правильному шляху, що вона реальний суб'єкт суспільства. Праця (економічна активність), спонукання до неї виступають не стільки зовнішньою, скільки внутрішньою потребою, яка визначає змістовну цілісність людської життєдіяльності, життєвого світу людини в цілому. Це – ази західної економічної ментальності.

В.Зомбарт [6] становлення економічного індивідуалізму та індивідуалістичної культури пов'язує з трьома суспільними "ідеальними типами", трьома складовими капіталістичного духу, що у різних ракурсах представляють господарського організатора індустріальної доби: "підприємець", "міщанин" і "бюрократ" (йдеться про тип дії). Жага грошей як символу забезпеченості, економічний розрахунок та ощадливість, завзята праця та накопичення капіталу, безпека та стійке зростання особистих активів, прагнення формальної незалежності, індивідуалізм як замкнутість у своєму локальному мікросоціумі – із цього складаються раціональні основи поведінки "міщанина". "Бюрократ", хоча і є носієм іншого

духу, він теж "індивідуалістична" людина промислової епохи людства. Для нього праця, націлена на добування прибутку, є способом власного кар'єрного просування угору сходами ієрархічних організацій, посувають ним також власні індивідуалістичні інтереси. Рушійною силою "підприємця" є в першу чергу не мотив видобування стійкого прибутку і не кар'єрні резони, а прагнення до самореалізації за допомогою певного організаційного проекту. Індивід як "підприємець" виступає носієм новаторської ідеї, яку розробляє самостійно (або із одностороннім) та, надавши їй комерційного характеру, втілює в життя; він перестає бути "підприємцем", коли нова комбінація факторів виробництва втрачає властивість економічної ефективності, і він знову стає "підприємцем", здійснюючи уже нову комбінацію. Це – реалізація принципу індивідуалізму в найбільш чітко вираженому суспільному сенсі.

У другій половині ХХ ст. швидка змінюваність економічних хвиль, й відповідно постійне змінювання виробничих структур і комбінацій елементів цих структур, широке впровадження нововведень стали нормою економічного життя суспільства. І відповідно особливого значення в економічній ментальності набула "підприємницька" функція як така, що забезпечує техніко-технологічні, фінансові, соціальні прориви, а отже, і процвітання економіки та високий рівень життя людей.

Слід зазначити, що індивідуалізм сучасного економічного суб'єкта зазнав певних змін у порівнянні з індивідуалізмом попередньої епохи, про яку писали М.Вебер та В.Зомбарт. У нових умовах його принципи рівності й ієрархічності, конкуренції й співпраці та інші співвідносяться іншим, нетрадиційним способом Т.Парсонс, наприклад, назвав його інституціоналізованим індивідуалізмом [7], при якому йдеться про «якісно нову моральну домовленість між індивідом, компанією й суспільством» [8]. Конкуренція між людьми стає більше конкуренцією їх творчих й інтелектуальних здібностей; промислові компанії в значній мірі перетворюються на певні локальні співтовариства, що регулюються закономірностями й стосунками соціологічного порядку; взаємодія працівників усередині них формує так званий соціальний капітал [9].

Назвемо риси й принципи економічної ментальності, що виходять із *класичного* розуміння економічного індивідуалізму соціально-економічної поведінки суб'єктів суспільної реальності.

У першу чергу, принцип індивідуалізму є теорією суспільства, спробою зрозуміти сили, що визначають соціально-економічне життя людини, і тільки потім він є низкою політичних, моральних й інших максим, що виводяться із подібного уявлення про суспільство. Цим відкидається теза про те, що індивідуалізм постулює (або базує на цьому припущенні свої аргументи) існування відособлених й самодостатніх індивідів замість того, щоб починати з людей, чия природа обумовлена їх буттям у суспільстві. «Чим індивідуалізм не є, як раз системою відособленого існування та апологією егоїзму» (А.Шатц) [10]. Якщо це було б не так, тоді принцип економічного індивідуалізму дійсно не міг би нічого додати до розуміння суспільства та суспільного явища економічної ментальності.

Пояснення соціальних феноменів в економіці слід здійснювати через критерій індивідуальних дій, звернених на інших людей та суспільство у цілому. Індивідуалізм зовсім не заперечує значимість колективних цілісностей. Переслідуючи свої власні цілі, індивід служить інтересам суспільства, «індивідуалізм є мудрим розпорядником усіх речей, який спонукає людей, хочуть вони того чи ні, поєднувати при переслідуванні власних егоїстичних інтересів загальне благо із своїм індивідуальним успіхом» [11].

Індивідуалізм – це прагнення зберегти, збільшити й збагатити свою "індивідуальну" територію, як фізично (просторово, матеріально), так і психологічно. Приватна власність окремої людини в індивідуалістичних суспільствах – це надбання, примноження й збереження власної незалежної території. Навпаки, ієрархічність властива не-індивідуалістичним, колективістським суспільствам; є прагненням до підвищення власного статусу усередині певного колективу із відповідними візуальними проявленнями цього статусу (нагороди, власний водій, дача тощо).

«Твоє право махати гарячою сковорідкою закінчується там, де починається моє обличчя», – каже філософія індивідуалізму. Як результат, принцип індивідуалізму створює певні механізми (і, перш за все, економічні), за якими функціонує та розвивається суспільство. В основі таких механізмів лежить людська діяльність.

Людська діяльність, зокрема в економічній сфері, є цілеспрямованою поведінкою. Дія – це намагання досягти цілі. Там, де є умови для людського втручання, людина діє, чи

втручається вона в певну ситуацію, чи утримується від втручання. Людська діяльність є необхідно раціональною, де під "раціональністю" розуміється сам факт співставлення людиною причин, наслідків та цілей своїх дій, "раціональне" використання засобів для досягнення цілей. Передумовами людської дії є потреба змінювання у напрямку від незадовільної до більш задовільної ситуації своєї життєдіяльності. Це є мотивом, що спонукає людину діяти. Людина є істотою, яка постійно перебуває у стані життєдіяльності. Для людини діяльність – суть її існування, засіб збереження життя. Здійснюючи свою діяльність, людина керується певними уявленнями про затрати та успіх у суспільстві. Такими є загальні умови людської діяльності. При цьому людська діяльність походить із того ж джерела, що і людське мислення. Вони є двома аспектами того ж самого. Діяльність є галуззю мислення; мислення шляхом логічних міркувань прояснює суттєві характерні риси діяльності. Вони – діяльність та мислення – співвідносяться через феномен ментальності.

Немає такої діяльності, де засоби й цілі, витрати й результати не були б чітко прояснені мисленням. Якщо б мислення людини не містило схем, напрацьованих механізмів, моделей тощо, людина була б нездатною розпізнати та зрозуміти жодну діяльність. Тільки шляхом використання певних схем мислення, що безпосередньо стикаються з ментальним феноменом, людина має змогу отримати здатність сприйняття щодо неї.

Як зазначалось, принцип індивідуалізму в структурі економічної ментальності слід досліджувати паралельно із його протилежністю – принципом колективізму. І хоча принцип індивідуалізму не заперечує значимості колективних цілісностей, бо шлях до колективного лежить через діяльність окремих індивідів, – проте, наприклад, "Оксфордський словник", термін «індивідуалізм» вимагає вживати як щось протилежне колективізму [12]. Принцип колективізму є певною якісною характеристикою суспільної й індивідуальної свідомості та ментальності, є певним, цілком конкретним соціальним механізмом, коли йдеться про таку узгодженість спільних дій людей, що виражається в усвідомленні ними спільності інтересів та цілей діяльності. В сфері економічній, господарській він протистоїть індивідуалістичним механізмам організації соціально-економічного життя суспільства, коли діяльність окремої людини (суб'єкта господарської активності), а не тих чи інших колективних утворень, виступає самодостатньою ланкою системи суспільного матеріального виробництва.

Прийнято визначати як колективістську ментальність суспільства "реального соціалізму". Колективістські цінності підпорядковували інтереси особи інтересам класу, колективу, суспільства, комуністичному майбутньому тощо, виступали реальним феноменом масової психології "мобілізаційного суспільства". Колективізм регулював відносини людей в рамках формальних організацій, забезпечуючи соціальний контроль у відповідності до принципів організації економічного й соціального життя. Людина психологічно вважала інтеграцію в колектив умовою своєї соціальної безпеки (відоме «ініціатива карається»). Колективістські цінності задовольняли природну людську потребу в психологічній інтеграції у соціум, були інтегральною частиною такої системи установок радянської ментальності як "державно-патерналістський синдром". Із стагнацією соціалізму та дискредитацією комуністичної утопії колективістська ментальність втратила свої масові коріння, мобілізаційну та мотивуючу силу.

Багато хто із сучасних російських соціологів [13] вважають, що колективізм радянського зразку спричинив формування та розвиток в останні десятиліття історії СРСР феномену індивідуалістичної культури, спадкоємцем якої є Україна. Цей колективізм підштовхував людину на використання в практичному житті індивідуалістичної стратегії соціально-економічних дій, власне, суцього індивідуального пристосування до системи. Радянський колективізм не зміг протистояти пануванню індивідуалізму в особистісній мотивації людини. Він повністю зорієнтований на пошук оптимальної індивідуальної ніші в системі колективістського цілого. Це феномен адаптаційного індивідуалізму – коли людина переслідує власні цілі, пристосовуючись до правил гри системи або винахідливо обходячи їх, але за всіх обставин незмінно демонструючи свою відданість цим правилам, часто маскуючи тим самим свої особисті цілі й позиції. Радянська людина була дійсно "колективістом", оскільки потребує підтримки й допомоги соціуму, втім вона була "індивідуалістом" у своєму ставленні до цього соціуму.

Існують спеціальні дослідження [14] схематичного порівняльного аналізу національних культур за мірою виразності в їх економічній ментальності колективістських чи індивідуалістських начал. Японію, наприклад, відносять до «чистого колективізму»,

скандинавські країни – до індивідуалізму з елементами колективізму, так званого «взаємообумовленого індивідуалізму», США – до «чистого (атомістичного) індивідуалізму», Суспільство США орієнтовано на окрему людину та індивідуальний результат (індивідуальна ініціатива, індивідуальний контроль, індивідуальні досягнення, індивідуальна відповідальність).

В історії соціально-філософської, а пізніше соціологічної, думки протиріччя між індивідуалізмом та колективізмом як принципами організації суспільства, – а тепер і як принципами економічної ментальності, – представлено достатньо широко. Воно позначалось різними термінами: колективізм, общинність, співтовариство, соборність, комунітаризм, соціалізм, комунізм – атомізм, індивідуалізм, сингуляризм, лібералізм й інші. Але суть залишалася незмінною: що домінує – вільна взаємодія окремих людей чи примусова їх організація у одне ціле? Дуалізм індивідуалізм–колективізм, як фундаментальна відмінність суспільного устрою та зміст ментальності, згадувався Ф.А.Хайєком, Ф.Фукуямою, С.Хантінгтоном, Г.Ділігенським й іншими.

Згідно з класифікацією голландського вченого Гірта Хофстіда [15], вимір "індивідуалізм – колективізм" є одним із вимірів культурних відмінностей між національними культурами світу, перш за все на рівні їх ментальності. Високий рівень індивідуалізму мають США і Велика Британія, які є культурами з акцентом на особистісну ініціативу й індивідуальні досягнення, лідерство, право на приватне життя й власну думку, високе почуття відповідальності індивідуума за своє життя у порівнянні з малими обов'язками перед іншими людьми (крім найближчих родичів); а Пакистан і Тайвань є країнами з колективістською ментальністю, з акцентом на цінності приналежності групам, на вимогу бути "хорошим" членом групи, на віру у групові рішення та на відданість групі.

Індивідуалізм ніколи не претендував на завершеність й загальність певної догматичної ідеології. Це сприяло й сприяє його життєвості як принципу економічної ментальності людства. «Сама природа принципів індивідуалізму не дозволяє перетворити його на догматичну систему. Тут немає однозначних, раз в назавжди встановлених норм й правил. Найважливіший принцип полягає у тому, що, організуючи ту чи іншу галузь життєдіяльності, треба максимально спиратися на спонтанні сили суспільства і як можна менше удаватися до примушування». «Індивідуалізм не є завершеною доктриною чи незмінною догмою. Навпаки, він є додаванням наукових теорій суспільному життю. Змінюючись за ходом історії, його фундаментальні принципи залишились незмінними. Індивідуалізм – це система поглядів на поведінку людей у цьому світі. У кінцевому рахунку він не має ніякої іншої мети, крім як підвищення матеріального добробуту людей. Він обіцяє людям максимально повне задоволення тих бажань, які можуть бути здійснені за рахунок взаємодії з предметами матеріального світу». «Індивідуалізм навчає нас, що суспільство це щось більш велике, ніж людина, тільки поки воно вільне». «Спроби соціальної психології розчинити "Я" у колективному цілому марні, безрезультатні. Праксиологічне "Я" не підлягає сумніву. На момент вибору та дії (самостійно або у колективі) людина є індивідуальним "Я"» [16].

Індивідуалізм, й економічний індивідуалізм перш за все, починає з індивіда, що діє. Так спрацьовує його економічна ментальність. Філософія ж колективізму з самого початку блокує доступ до конкретної людини. А індивідуалізм показує: чим викликана конкретна дія людини?, що відбувається під час дії?, з чим пов'язаний вибір людиною одних речей і ухилення від інших?, бо соціально-економічна активність завжди є формою активності людини в умовах різноманітних можливостей, відкритих для індивіда, який діє.

Існують багато різноманітних описів систем колективізму та індивідуалізму як засад утворення соціуму. Але, якщо йдеться про фундаментальні засади функціонування економічної сфери суспільства та економічної ментальності, то такими засадами називається пріоритетність саме принципу економічного індивідуалізму – такого принципу організації й самоорганізації життя людини у суспільстві (а на рівні мислення – побудови її ментальності), такої моделі взаємодії людини та суспільства, коли людина береться в її особистісній цілісності як самодостатня реальність, що здатна значимо протистояти безособовим соціальним й економічним силам; це світогляд, що визнає субстанційне, самостійне значення за окремою людиною, значимість її особистої участі в розвитку економічної сфери суспільства й світу в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ворона И., Пилипенко В.С. Поведінка соціально-економічна. / Соціологія: короткий енциклопедичний словник. – К., 1998. – С. 396.
2. *Див.*: R.Bisset, Life of Edmund Burke (2d ed., 1800), II, 429; W.C.Dunn, "Adam Smith and Edmund Burke: Complimentary Contemporaries", Southern Economic Journal (University of North Carolina), Vol. VII, No. 3 (January, 1941); Alexis de Tocqueville, Democracy in America, trans. Henry Reeve (London, 1864); Локк Д. Опыт о человеческом разумении // Локк Д. Соч. в 3-х тт. – Т. 1. – М.: Мысль, 1985; Лейбниц Г. Новые опыты о человеческом разумении // Лейбниц Г. Соч. в 4-х тт. – Т. 2. – М.: Мысль, 1983.
3. Рос. пер.: А. де Токвиль. Демократія у Америці. – М., 1992. – С. 373.
4. *Цит. за*: Андреева Г.М. и др. Современная социальная психология на Западе (теоретические направления). – М., 1978. – С. 138.
5. Вебер М. Избр. произв. – М., 1991.
6. Ионин Л.Г. Зомбарт Вернер // Современная западная социология: словарь. – М., 1990. – С. 109.
7. Parsons T. On Institutions and Social Evolution / Selected Writings edited and with an Introduction by L.H.Mayhew. Chicago-L., 1982. P. 328.
8. Ghoshal S., Bartlett Ch. The Individualized Corporation. P. 274.
9. *Див.*: Arrow K.J. The Limits of Organization. P. 66-67; *Parsons T.* On Institutions and Social Evolution. P. 333; *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society. P. 288.
10. L'Individualisme economique et social. Paris, 1907, p. 558.
11. Edmund Burke, Thoughts and Details on Scarcity (1795), in Works (World's Classics ed.), VI, 9.
12. *За*: Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1. – М., 1992. – С. 138.
13. *Див., наприклад*: Левада Ю.А. (ред.) Советский простой человек. – М., 1993; Басина Е.З. Некоторые проблемы индивидуализма и коллективизма в российском общественном сознании: дифференциация и единство. Человек в переходном обществе (социологические и социально-психологические исследования). – М., 1998.
14. *Див.*: Гордеев Р.В. Кросс-культурные проблемы международного менеджмента // <http://www.cfin.ru/press/management/1998-1/01.shtml>; Сазонова Н. Характеристики культуры и планирование рекламных кампаний: сравнительный анализ // <http://www.cfin.ru/press/marketing/2000-1/06.shtml>.
15. *Див., наприклад*: Сазонова Н. Характеристики культуры и планирование рекламных кампаний: сравнительный анализ // <http://www.cfin.ru/press/marketing/2000-1/06.shtml>.
16. *Див.*: Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок. – М., 1998. – С. 18; Ludwig von Mises, Human Action. A Treatise on Economics. – Рос. перевод: Мизес Людвиг фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. Пер. с 3-го испр. англ. изд. Куряева А.В. – М., ОАО "Экономика", 2000. – С. 211; Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок. – М., 1998. – С. 37; Ludwig von Mises, Human Action. A Treatise on Economics. – Рос. перевод: Мизес Людвиг фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. Пер. с 3-го испр. англ. изд. Куряева А.В. – М., ОАО "Экономика", 2000. – С. 246.